
HISTORIOGRÁFIA

A német múlt „feldolgozásának” lexikonja: A nemzetiszocializmussal kapcsolatos közéleti viták és diskurzusok története 1945 után

A történelmi múlt és a kollektív identitáskonstrukció kapcsolatáról, illetve egy-egy történelmi tapasztalatnak a kulturális és kommunikatív emlékezetben betöltött szerepéről az utóbbi évtizedekben számos kultúra- és történelemtudományi szakirodalmi munka jelent meg. Az összehasonlító politikatudomány egyre növekvő érdeklődést mutat például azon kérdés vizsgálata iránt, hogy hogyan néznek szembe múltjukkal az olyan államok társadalmi, melyek egykor fasiszta rendszerek vagy más totalitárius rezsimek uralma alatt álltak. Erre a kérdésre keresi a választ *A német múlt „feldolgozásának” lexikonja* (*Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland*) is.

Ami a nemzetiszocialista múlt témáját, közéleti vitákban és más nyilvános fórumokon történő feldolgozását illeti, Németország előkelő helyen áll az említett államok között. *Micha Brumlik*, a Frankfurt am Main-i Goethe-Egyetem professzora nemzetközi összehasonlítással is érvel emellett a kötet előszavában: Az 1936-os Abesszínia elleni gázháború genocídiuma Olaszországban máig tabu, s a fasiszta uralom emlékművei még mindig részét képezik a római városképnek. Továbbá magas rangú japán kormánytagok zarándokolnak el évről évre ahhoz a szentélyhez, mely a Kína és Korea elleni 1937-es agresszió elítélt és kivégzett felelőseinek állít emléket. Míg a portugál társadalom nagy része röviddel ezelőtt épp egy diktátort választott minden idők legjelentősebb portugáljává (António de Oliveira Salazar), Spanyolország abban látja békéjének legfőbb biztosítékát, hogy nyilvánosan továbbra is tabuként kezeli a polgárháború ügyét. A német múltfeldolgozás páratlannak mondható tehát, s ennek nincs is kézzelfoghatóbb jelképe, mint az a holocaust-emlékmű (2003–2005), amelyet Berlinben emeltek a Harmadik Birodalom áldozatainak emlékére.

A lexikon célja a német emlékezetkultúra rendkívül komplex alakulási folyamatainak a bemutatása, különös tekintettel arra a jelentőségteljes vál-

tozásra, amelyet a saját tettesség perspektívájának a beemelése jelentett az áldozatokra való emlékezés mellé. A nemzetiszocializmus feldolgozásának folyamata korántsem mutatott egyenletes, egyenes irányú fejlődést, s nem volt olyan központi kérdés sem, mely meghatározta volna dinamikáját, hiszen túlságosan heterogének voltak azok az okok (történelmi események, törvények, perek, esszék, irodalmi művek, filmek, jogi kategóriák, újonnan alapított intézmények, személyek, műemlékek vagy kiállítások), amelyek a jelenséggel kapcsolatos közéleti vitákat indukálták.

A *Torben Fischer és Matthias N. Lorenz* által szerkesztett kézikönyv 2007-ben jelent meg először, két év múlva pedig újból kiadták. A kötet többek között azért is különleges jelentőségű a német emlékezzettörténet-kutatás szempontjából, mert a német kollektív emlékezet ezredforduló utáni változásait is nyomon követi, mégpedig az élet megannyi területén. A lexikonformát öltött mű másik fő érdeme a 355 oldalon keresztül konzekvensen végigvitt *interdiszciplináris szemlélete*. Ennek keretein belül nem kevesebbre vállalkozik, minthogy bemutassa 57 év minden, a nemzetiszocializmus értelmezésére, értékelésére tett kísérletét, s ezzel feltárja a múltfeldolgozás formáinak szerteágazó sokszínűségét. A szerzők figyelme nem siklik el a nemzetiszocializmusra és áldozataira való emlékezés helyei és kollektív szimbólumai, irodalmi és más esztétikai vetületei, a mentalitástörténeti folyamatok, s a múltpolitika adott kontextusban jelentős adminisztratív, bírósági és törvényhatósági döntései felett sem. Ez utóbbiak, bár nem mindig konkrét eseményekhez vagy közéleti vitákhoz kapcsolódtak, mégis döntően befolyásolták a hitleri éra megítélése körüli emlékezzettörténeti diskurzus alakulását és a német közgondolkodást. A lexikon-szócikkek mindegyike a nemzetiszocializmus korszakának egy-egy lehetséges olvasatát nyújtja, mindig újabb és újabb megvilágításba helyezve azt. Mivel a volt NDK-ban a háborús múlt feldolgozása egészen más körülmények között zajlott, mint a Német Szövetségi Köztársaságban, s mert a keletnémet múltfeldolgozás bemutatása a szerkesztők szerint egészen más tematikai és kronológiai struktúrát is igényelt volna, a lexikon elsősorban a nyugatnémet folyamatokra koncentrál.

A szerzők figyelme rengeteg kisebb esetre, ügyre is kiterjed, melyek aktualitásuk idején nagy jelentőségűek voltak. A mű nem csupán kézikönyvként használható, hiszen a témával kapcsolatos eddig megjelent összefoglaló munkák közül elsőként kísérli meg a teljesség igényével, átfogóan bemutatni a világháborús múlttal való konfrontálódás politikai, esztétikai, jogi, társadalmi vetületeit, többféle tudományos és mediális helyszínét. Ezeket a kötet egy komplex emlékezzettörténeti folyamat elemeiként értelmezi, amelyet a

nürnbergi pertől (1945–46) megközelítőleg a kényszermunkások kártalanítása körüli nemzetközi vitáig (1998–2000) tárgyal. A vállalkozás célja elsősorban az, hogy *átfogó szintézist teremtse* a *Vergangenheitsbewältigung* problematikája körül. Ezt főképp *rugalmas, vagyis több rendező elvet alkalmazó felépítése* révén éri el, melyet a téma komplexitása tesz indokolttá. A kézikönyv az 1945 és 2002 közötti éveket hat nagyobb szakaszra bontja, melyek határmezsgyéit az emlékezettörténet legfontosabb fordulópontjait jelző évszámok képezik: 1949, 1961, 1968, 1979 és 1995. A kronológiai elv alapján felosztott hat fő fejezeten belül 3–4 tartalmi egység található, melyek Németország nemzetiszocialista múltjával kapcsolatos, korszakonként jellemző közéleti polémiákat kötnek csokorba vagy fő tendenciákat, folyamatokat – esetleg épp egy-egy emlékezettörténeti töréspontot – igyekeznek felölelni, bemutatni. A tematikus egységeken belül olvashatóak a rövid, tömör, világos és precíz lexikon szócikkek, a szakirodalmi utalások pedig közvetlenül utánuk találhatóak, s aktualitásuk szerinti sorrendben követik a felhasznált primer szövegek és dokumentációk megjelölését. A könyvet egy rendkívül bő válogatott bibliográfia zárja.

A kompendium szerkesztésmódja teljesen eltér a vele azonos évben publikált, alfabetikus, klasszikus lexikonszerkezetet követő *A múlt „feldolgozásának” szótára: A nemzetiszocialista múlt a közéleti nyelvhasználatban (Wörterbuch der „Vergangenheitsbewältigung”: Die NS-Vergangenheit im öffentlichen Sprachgebrauch)* című műtől, mely Thorsten Eitz és Georg Stötzel szerkesztésében jelent meg. Struktúrájának rugalmassága abban is kifejezésre jut, hogy a szócikkeken belül a szerzők gyakran kilépnek a kronológiai elv szűkre szabott korlátaik közül, hiszen mindig a *jelen- és közelmúltbeli emlékezettörténeti diskurzus kontextusában* vizsgálják a tárgyalt fogalmakat, jelenségeket; a kötet tehát *összefüggésekben gondolkodik*. A lexikonokra általánosságban jellemző, hogy tárgyuk már végleges formát öltött, az általuk feldolgozott „problémakör” a múlt része. *A német múlt „feldolgozásának” lexikonja* azonban maga is része annak a folyamatnak, melyet megragadni igyekszik (*work in progress*): a német nemzetiszocialista múlt feldolgozásának.

A tulajdonképpeni lexikonbejegyzéseken kívül öt kitekintő „ablak” is megbontja a kézikönyv szerkezetét, melyek a következő címekeket viselik: Revizionizmus/holocaust-tagadás; Nemzetiszocializmus az iskolai oktatásban; A múlt kettős feldolgozása (*Doppelte Vergangenheitsbewältigung*); Szélsőjobboldaliság; Cigányellenesség/Áldozat-konkurencia. Ezek a részek a szócikkekben taglalt eseményeken, konkrétumokon átívelő jelenségeket igyekeznek megragadni. Némi hiányérzete annyiban támadhat az olvasó-

nak, hogy a kötet sem a bevezetőjében, sem pedig önálló lexikon-szócikkben nem tárgyalja magát a műtfeldolgozás fogalmát, amely így csak a „kettős” jelzővel való összetételben jelenik meg a lexikon egyik említett kitekintő fejezetében. (A címben idézőjelben szereplő *Vergangenheitsbewältigung* szó többek között azért is vitatott használatú, mert a múlt feldolgozhatósága annak elfelejthetőségét is jelentheti, ez pedig ellentmond a háborús bűn áldozataira való emlékezés etikai köteleességének.)

Az, hogy a kötet szerkesztésmódja kombinálja a kronológiai és a tematikai rendezőelvet, lehetővé teszi a *folyamatokban való gondolkodást*, akár egy-egy bejegyzésen belül is. Nézzük például a „nulladik óra” (*Stunde Null*) fogalmának megközelítését. Ez a kifejezés azt az emlékezzettörténeti töréspontot és diszkontinuitást jelzi, mely a német nemzeti múlt és kollektív identitás relációjában értelmezendő. Az elnevezés már csak azért is problematikus, mert a holocaustra és a nemzetiszocializmus történelmi traumáira való kollektív „nem-emlékezést” sugalmazza, radikálisan értelmezve pedig egy olyan német történelmi *tabula rasa* képét festi, melyben az 1939 és 1945 közötti események és bűnök feledésbe merülnek. Ellenmondásossága ellenére a szókapcsolat gyakorta használatos, pedig konnotatív jelentéstartalma ellentmond az emlékezzettörténeti diskurzus irányadó álláspontjának, miszerint lehetetlen mentesülni a nemzetiszocializmus bűneinek terhe alól, vagyis a német nép nem szabadulhat a múlt azon hosszú árnyékától, amelyre *Aleida Assmann* is utal egy monográfiájának címében. A kifejezés kapcsán tisztázatlan továbbá az is, hogy a „nulladik óra” csupán 1945. május 8-ra, vagy az 1945 és 1949 közötti egész időszakra vonatkozik-e. A lexikon tárgyalja a fogalom jelentését, hatását az egész német nemzet, illetve a különböző társadalmi csoportok szempontjából (az antifasiszta mozgalom például a nemzetiszocializmussal való teljes szakításként értelmezte, az ország újjáépítésében résztvevők számára azonban inkább az önámítás eszközévé vált), továbbá a német nemzeti kollektívumra gyakorolt hatását is. Ez a német tömegnarratíva, ez a hamis mítosz a ’45 előtt történtek tagadásának, illetve elhallgatásának társadalmi gyakorlatát erősítette, s a háború utáni időszakban ideológiai síkon lehetővé tette a hitleri éra hivatali elitjére jellemző kontinuitásnak – vagyis a „nácitlanítás” tökéletlenségének – az elkendőzését is.

A tárgyhöz elsősorban az emlékezzetkultúra felől közelítő lexikon szócikkeinek utolsó bekezdése mindig összegző jellegű, és azzal vet számot, hogy az adott irodalmi mű, film, történelmi esemény hozzájárult-e, s ha igen, mennyiben, a műtfeldolgozás folyamatához. Előterbe kerül például a befogadók vonatkozásában annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy egy műal-

kotás a nemzetiszocialista korszak reprezentánsainak ábrázolásakor a velük való azonosulást vagy éppen a tőlük való elhatárolódást segíti elő, illetve hogy megjelenik-e benne esetleg a német áldozati szerep valamely konstrukciója. Ez utóbbi perspektíva megjelenésének elsősorban pszichológiai, emlékeztetőtörténeti hatása emelhető ki: a németek megerősítve érezhették magukat azon véleményükben, hogy nem terheli lelkiismeretüket bűnrészesség a náci korszak bűneiben.

Egy másik fontos szempont, melynek vizsgálatára a kézikönyv hangsúlyt fektet, a *holocaust megjelenése vagy épp kirekesztése a közéleti diskurzusból, irodalmi művekből, filmekből*. A háború utáni évek drámáiban, illetve filmjeiben (*Trümmer- und Zeitfilme*) a németek többnyire áldozati szerepben jelentek meg. Ezek az alkotások még nem járultak hozzá a Harmadik Birodalom történelmi korszakának nemzeti emlékezetben történő feldolgozásához, sokkal inkább egyfajta közéleti igyekezetek találni a múlt eme korszakának megelevenítésére, elhallgatása és megszüntetése között, s a tettesség problémája sem jelent még meg bennük. Ami a dramatikát illeti, a náci bűnökkel való tényleges és eredményes szembenézés az 1960-as évek dokumentumszínházában jelent meg először –, például Rolf Hochhuth *A helytartó* (*Der Stellvertreter*) és Peter Weiss *A vizsgálat* (*Die Ermittlung*) című darabjaiban –, hiszen 1948 után a közéleti diskusziót is elsősorban a valutareform és a hidegháború egyéb történései hatották át. *A német múlt „feldolgozásának” lexikonja* tehát nem leíró, hanem *kritikai szemléletű*: a bejegyzések írói újra és újra elemző, magyarázó, értékelő kommentárokat fűznek a tárgyalat jelenségeihez.

Kultúratudományi szempontból a legjelentősebb a kötet utolsó fejezete, mely a Német áldozati narratíva (*Deutsche Opfernarrative*) címet viseli. *Victor Klemperer* az első név, melyet a lexikon megemlít. Naplói (*Tagebücher 1933–1945*), melyek józan, szemlélődő módon mutatják be a nemzetiszocializmus korának mindennapjait, 1995 és 1999 között jelentek meg, több kötetben. Klemperer írását már publikálását követően hatalmas példányszámban adták el, s röviddel azután meg is filmesítették (*Klemperer – Ein Leben in Deutschland*). Sikerének okai többértűek: egyrészt ez volt az első olyan alkotás, mely a Harmadik Birodalom teljes időintervallumát egy Németországban maradt áldozat perspektívájából mutatta be, másrészt könnyebben emészthető volt a német olvasók számára a lágerek túlélőinek írásainál, végül pedig nem egyedi sorsot, hanem a német társadalom többségének tapasztalatait tükrözte. Klemperer naplói dokumentálják a német állampolgárok passzív bűnrészességét a náci rezsim bűneiben. A németek áldozati szerepével kapcsolatos közéleti diskurzus további fontos alkotóelemét képezik az 1995-től a ZDF-en

közvetített, *Guido Knopp* vezetésével készült történelmi dokumentációk a nemzetiszocializmus történelmi korszakáról: például a *Hitler segítői (Hitlers Helfer)*, a *Hitler gyermekei (Hitlers Kinder)* vagy *Az SS: Óva int a történelem (Die SS: Eine Warnung der Geschichte)*.

Knopp meghatározott történelemábrázolási koncepció mentén alakította ki az adások arculatát. Célja az volt, hogy ami a '45 előtti időszakra való emlékezést illeti, a nézőknek egyértelmű orientációs pontokat nyújtson, melyek szerinte nagymértékben hozzájárulhatnak majd egy össznémet nemzeti identitás kialakulásához. A ZDF műsorai olyan múlt-szemléletet szorgalmaznak, melyben a náci rezsim bűneit egy Hitler körüli szűk elitre hárítják, ezáltal a német lakosságot felmentik a passzív vagy aktív bűnrészesség és az ezzel járó felelősségvállalás alól. Említés történik még ebben a fejezetben *Norman G. Finkelstein* 2000-ben megjelent pamfletjéről is, melyben a New York-i politológus-professzor élesen kritizálja a holocausttal való bánásmódot, illetve azt, hogy ez immár az amerikai zsidó közösség alapító mítoszává nőtte ki magát. A lexikon itt kiemeli, hogy a röpirat nyilvánvaló tárgyi tévedéseket tartalmaz, és egyértelműen negatív irányba befolyásolja a náci éra büntetteire való kollektív emlékezéssel kapcsolatos közéleti vitákat. *Bernhard Schlink A felolvasó (Der Vorleser)* című bestseller-regénye (1995) is az említett kontextusba tartozik, melynek problematikus pontja a tettes-áldozat-szerepcseré, melyet a főszereplő, Hanna Schmitz személye testesít meg, s amely a német tettesség vádját relativizálja. A mű recepció-története már csak azért is rendkívüli, mert csupán hét évvel megjelenését követően vált közéleti viták tárgyává.

A Schlink-regény körül fellángoló indulatok időpontja nem volt véletlen, hiszen 2002 emlékeztörténeti fordulópontot jelentett: a *Hans Ulrich Wehler* által „új hullámnak” nevezett változás tulajdonképp a német emlékezetkultúra egyértelmű eltolódását jelentette a német tettesi emlékezet irányából a német áldozati emlékezet irányába. Az emlékezés ily módon történő „átkódolása” (*Aleida Assmann*) természetesen nem előzmények nélkül ment végbe. Megelőzték az előző évtizedek – azaz a '80-as, '90-es évek – holocausttal kapcsolatos történelmi vitái: úgy, mint a *Weizsäcker*-beszéd kapcsán kibontakozó közéleti diskurzus (1985), a hitleri éra társadalompolitikai és historiográfiai megközelítése kapcsán folytatott híres történészvita (*Historikerstreit*, 1986), illetve a *Goldhagen*- (1996) vagy a *Walser–Bubis*-vita (1998–1999), melyekkel a kötet előző fejezetei foglalkoznak. A berlini holocaust-emlékmű megvalósulását például tizenöt éves polémia-sorozat előzte meg.

A „Német áldozati narratíva” szócikkei között találjuk *Jörg Friedrich A tűz (Der Brand)*, *Günter Grass Ráklépésben (Im Krebsgang)* és egy isme-

retlen szerzőnő, *Anonyma Egy nő Berlinben (Eine Frau in Berlin)* című műveit is. Ezek a szövegek olyan történelmi traumákat dolgoznak fel, amelyek hozzájárultak egyfajta német áldozati emlékezet kialakulásához. Az elsőként említett könyv a német városok szövetségesegek általi bombázását, a második a kitelepítettek és menekültek problematikáját, a harmadik pedig a német nők második világháború végén átélt tömeges megerőszkolását állítja előtérbe. A *Der Spiegel* című hírmagazin 2002 és 2004 között megjelent sorozatai is a második világháború német áldozataival való egyre intenzívebb foglalkozásról tanúskodnak, mint ahogyan a Központ a Kitelepítettek Ellen (*Zentrum gegen Vertreibungen*) 2000-es megalapítása is, melyet az Elűldözöttek Szövetsége (*Bund der Vertriebenen*) kezdeményezett, s amely a XX. században történt kitelepítések dokumentálását tűzte ki céljául. Mindezek mellett azonban le kell szögeznünk, hogy a német nemzeti emlékezet nem vált áldozati emlékezetté. Ma már nem számítanak tabunak az utóbb említett témák a különböző közéleti fórumokon, de nem is vált dominánssá ez a narratíva. Ez is egy a sokféle emlékezési trend közül, mely 2002–2003-ban érte el csúcspontját, amikor még éltek a bombázások és más traumatikus történelmi események német túlélői, akiknek a sokáig elhallgatott szenvedéseiről beszélni kellett.

Az újraegyesült Németország történetének szerves része a második világháborús múlttal való szembenézés, konfrontálódás története. A kötet az egységes Németország második világháborús múltja körüli emlékezzettörténeti diskurzus központi eseményeinek és vitáinak kritikai feldolgozása által tanulságos kultúrtörténeti áttekintést ad a német nép kollektív identitásának, nemzeti emlékezetének holocaust utáni alakulásáról, változásairól. A bemutatott összefoglaló munka nem marad a lexikonokra jellemző tárgyilagosság talaján, hanem visszafogott, megfontolt értékelő megnyilvánulásai által következetesen képviseli azt az álláspontot, miszerint a német nemzetiszocialista múlt soha nem zárható és „győzhető” le, valamint dolgozható fel teljesen. A rendszerező mű végkicsengése sokkal inkább az, hogy Németország második világháborús történelme korántsem csupán a „múlt birodalmába” tartozik, hanem legalább annyira aktuális része az ország jelenkori önmeghatározásának is, s előreláthatólag jövőbeli távlatokba tekintve sem veszti majd el létjogosultságát.

Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (Hg.): Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945 (A német múlt „feldolgozásának” lexikonja. A nemzetiszocializmussal kapcsolatos közéleti viták és diskurzusok története 1945 után). 2. vált. kiad. Transcript, Bielefeld, 2009. 398.

V. Debróczy Edit